

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته صنایع دستی

عنوان

مروری بر تزیینات معماری مسکونی ایران (اواخر قاجار و اوایل پهلوی)

استاد راهنما

سرکار خانم دکتر مهرانگیز مظاهری

دانشجو

مهناز صفی صمغ آبادی

تیرماه سال ۸۸

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده هنر

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته صنایع دستی

عنوان

مروری بر تزیینات معماری مسکونی ایران (قاجار و اوایل پهلوی)

استاد راهنما

خانم دکتر مهرانگیز مظاهری

استاد مشاور

خانم دکتر پروین پرتوی

دانشجو

مهناز صفی صمغ آبادی

تیرماه سال ۸۸

عنوان: مروری بر تزیینات معماری مسکونی ایران (قاجار و اوایل پهلوی)

نام و نام خانوادگی: مهناز صفی صمغ آبادی

رشته تحصیلی: صنایع دستی

استاد راهنما: خانم دکتر مهرانگیز مظاهری

استاد مشاور: خانم دکتر پروین پرتوی

تاریخ دفاع: ۸۸/۴/۱۷

چکیده: از دوران نوسنگی در پی دست کشیدن انسان از تردد و اقامت و سکونت در یک محل نخستین خانه ها ساخته شد و میتوان گفت در دوران گردآوری غذا به علت ایجاد محل هایی برای ذخیره غذا چون نوعی ساختن در آن رعایت می شد معماری آغاز گردید و انسان با ایجاد نخستین سرپناه های ساده گام های اولیه معماری به مفهوم متداول آن که ایجاد فرم در فضاست را برداشت و تقریباً از همین زمان بود که انسان در کیفیتهای کاربردی و در چگونگی های شکلی فضای آن به اندازه توان خود مداخله کرد و انواع همین انگیزه ها بود که بسیاری از کسان را به ایجاد نقوش بر دیوارهای بنایی که پدید می آوردند واداشت و تزئین قسمت های مختلف یک بنا توانست به عنوان زمینه ساز بیشترین امکان بروز خلاقیت فردی باشد و از این طریق است که میتوان به بازشناسی خواسته انسان در اثرگذاری بر محیط مصنوع از راه گزینش و جا دادن علائم و یا نقوشی که کاربردی

«بیانی» و گاه می تواندن نقش نمادهای فرهنگی و قومی را ایفا کنند دست پیدا کرد. تمایل انسان به زیبایی در او یک احساس رضایت به وجود می آورد و همین مسئله است که انسان را به ساختن فضاهایی وا می دارد که با همسانی با طبیعت و نزدیکی به اصل فطری اش خستگی جسمانی و درماندگی های روحی اش را به باد فراموشی می سپارد. مفهوم زیبایی در قرن ۱۴ هجری دارای بعد روانی می شود بدین ترتیب که بیننده خود نیز جزئی از فرایند به حساب می آید و در اصل، بیننده و وضع روحی و قضاوت او در فرایند ادراک زیبایی نقش اصلی پیدا می کند و این مسئله ای است که امروزه کمتر توجهی به آن نمی شود. ما باید با نگاه به آئینه پشت به جلو برانیم و با در نظر گرفتن آنچه که در گذشته داشته ایم و سرمشق قرار دادن آنها از سردرگمی که امروزه به آن دچار هستیم رهایی یابیم.

این تحقیق نظری می باشد و با بررسی خانه های قاجار و پهلوی سعی در نشان دادن شرایط معماری آن دوره دارد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
.....	چکیده
.....	مقدمه

فصل اول: کلیات تحقیق

.....	۱-۱-عنوان
.....	۱-۲-بیان مسئله
.....	۱-۳-اهداف و ضرورت
.....	۱-۴-فرضیه و سئوالات
.....	۱-۵-روش شناسی تحقیق

فصل دوم: مروری بر معماری تزئینی

.....	۲-۱-مروری بر پیشینه معماری و تزیینات
.....	۲-۱-۱-تزیینات معماری ایران باستان
.....	۲-۱-۲-تزیینات معماری دوره اسلامی

فصل سوم: معماری : فضا، محیط و مسکن

.....	۳-۱-تعریف معماری
.....	۳-۱-۱-فضای معماری
.....	۳-۱-۲-محیط و رفتار انسان

۴۳	۲-۳ مسکن
۴۵	۱-۲-۳-۴ خانه های نخستین در ایران
۵۰	۲-۲-۳-۴ ریشه به کار گیری تزیینات در فضای مسکونی
۵۵	۳-۳ ویژگی معماری قاجار
۶۴	۴-۳ ویژگی معماری پهلوی
۷۲	۳-۵ شیوه های طراحی معماری قاجار و پهلوی

فصل چهارم: تزیینات : تزیینات خانه های قاجار و پهلوی

۷۶	۱-۴ تزیینات
۸۰	۱-۴-۱ تزیینات از لحاظ شکل
۸۸	۱-۴-۲ تزیینات از لحاظ مواد و مصالح
۱۱۷	۲-۴ تزیینات معماری قاجار
۱۲۶	۳-۴ تزیینات معماری پهلوی
۱۳۰	۴-۴ نمونه های خانه های قاجار و پهلوی

فصل پنجم: زیبایی شناسی: روان انسان، فضای مسکونی

۱۵۴	۱-۵ زیبایی
۱۵۶	۱-۵-۱ مفهوم زیبایی در طول زمان
۱۵۸	۱-۵-۲ نظریه های زیبایی شناسی
۱۶۳	۲-۵ تعامل بین روان انسان و فضای مسکونی
۱۶۹	تحلیل خانه های قاجار و پهلوی و نتیجه گیری

منابع و مأخذ کتاب..... ١٧٧

منابع و مأخذ مقاله..... ١٨١

منابع و مأخذ پایان نامه..... ١٨٣

منابع و مأخذ عکس..... ١٨٤

فهرست منابع تصاویر فصل چهارم

- تصویر ۴-۴-۱ ، خانه قوام الدوله . نگارنده.
- تصویر ۴-۴-۲ ، خانه قوام الدوله . همان.
- تصویر ۴-۴-۳ ، خانه قوام الدوله . همان.
- تصویر ۴-۴-۴ ، خانه قوام الدوله . همان.
- تصویر ۴-۴-۵ ، خانه قوام الدوله . همان.
- تصویر ۴-۴-۶ ، خانه قوام الدوله . همان.
- تصویر ۴-۴-۷ ، خانه قوام الدوله . همان.
- تصویر ۴-۴-۸ ، خانه قوام الدوله . همان.
- تصویر ۴-۴-۹ ، خانه قوام السلطنه ، سایت میراث فرهنگی .
- تصویر ۴-۴-۱۰ ، خانه قوام السلطنه . همان .
- تصویر ۴-۴-۱۱ ، خانه قوام السلطنه . نگارنده.
- تصویر ۴-۴-۱۲ ، خانه قوام السلطنه . نگارنده.
- تصویر ۴-۴-۱۳ ، خانه قوام السلطنه . نگارنده.
- تصویر ۴-۴-۱۴ ، خانه قوام السلطنه . نگارنده.
- تصویر ۴-۴-۱۵ ، خانه مشیرالدوله ، سایت میراث فرهنگی.
- تصویر ۴-۴-۱۶ ، خانه مشیرالدوله . همان .
- تصویر ۴-۴-۱۷ ، خانه امام جمعه ، نگارنده .
- تصویر ۴-۴-۱۸ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۱۹ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۱/۱۹ ، خانه امام جمعه . همان.

تصویر ۴-۴-۲/۱۹ ، خانه امام جمعه . همان.

تصویر ۴-۴-۳/۱۹ ، خانه امام جمعه . همان.

تصویر ۴-۴-۲۰ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۲۱ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۲۲ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۲۳ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۲۴ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۲۵ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۲۶ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۲۷ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۲۸ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۲۹ ، خانه امام جمعه . همان .

تصویر ۴-۴-۳۰ ، خانه ابریشمی. غضبانپور، جاسم ، ۱۳۷۰ . خانه ایرانی ، سازمان ملی زمین و

مسکن ، ص ۸۲

تصویر ۴-۴-۳۱ ، همان ، ص ۸۳ .

تصویر ۴-۴-۳۲ ، خانه اجاق بیات . همان ، ص ۴۵.

تصویر ۴-۴-۳۳ ، خانه اجاق بیات . همان ، ص ۴۵.

تصویر ۴-۴-۳۴ ، خانه آصف یزدی . همان ، ص ۵۰.

- تصویر ۴-۴-۳۵،، خانه آصف یزدی . همان ، ص ۵۰.
- تصویر ۴-۴-۳۶، خانه قلعی . همان ، ص ۴۲.
- تصویر ۴-۴-۳۷، خانه دارویی . همان ، ص ۱۱۳.
- تصویر ۴-۴-۳۸، خانه سمیعی . همان ، ص ۷۹.
- تصویر ۴-۴-۳۹، خانه سمیعی . همان ، ص ۷۸.
- تصویر ۴-۴-۴۰، خانه شهشانی . همان ، ص ۲۰۵.
- تصویر ۴-۴-۴۱، خانه شهشانی . همان ، ص ۲۰۶.
- تصویر ۴-۴-۴۲، خانه ملک التجار . همان ، ص ۱۵۸.
- تصویر ۴-۴-۴۳، خانه ملک التجار . همان ، ص ۱۵۹.
- تصویر ۴-۴-۴۴، خانه باقری . همان ، ص ۱۰۵.
- تصویر ۴-۴-۴۵، خانه اسدیان . همان ، ص ۶۶.
- تصویر ۴-۴-۴۶، خانه مناف زاده . همان ، ص ۶۱.
- تصویر ۴-۴-۴۷، خانه مناف زاده . همان ، ص ۶۲.
- تصویر ۴-۴-۴۸، خانه امین اسلامی . همان ، ص ۱۲۳.
- تصویر ۴-۴-۴۹، خانه امین اسلامی . همان ، ص ۱۲۳.
- تصویر ۴-۴-۵۰، خانه تقوی . همان ، ص ۱۰۹.
- تصویر ۴-۴-۵۱، نمای خانه ای در تهران . نگارنده .
- تصویر ۴-۴-۵۲، نمای خانه ای در تهران . همان.
- تصویر ۴-۴-۵۳، نمای خانه ای در تهران . همان.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱ عنوان: مروری بر تزئینات معماری مسکونی ایران (قاجار و اوایل پهلوی)

-تزئینات جمع تزئین که در لغت نامه دهخدا به معنی آراستن، آرایش و در فرهنگ معین زینت دادن، زیور کردن معنی شده است. در نظر غربیان قرن بیستم واژه های ornamental به معنی زیور، آرایش، تزئین و Decorative زینتی، آرایش، دلالت بر چیزی میکند که بعد از معماری در درجه دوم اهمیت قرار دارد. تزئین میتواند شکل معماری را زیبایی بخشد و هم فی نفسه به واسطه نقش و نگارهای خالصش از لحاظ زیبایی شناسی کاری مستقل باشد.

-معماری در فرهنگ معین به معنی عمل و شغل معمار و عمارت و آبادانی معنی شده است. معماری در معنی ریشه ای خود ساختن است و مفهوم معمار در ریشه یونانی یعنی «سازنده بزرگ». مسکن نیز در فرهنگ عمید به معنی جای باش و مقام می باشد. عمل ساختن از آن رو توسط انسان صورت می گیرد که ناچار به سکونت است. بازی بوالهوسانه انسانی که به تقلید پروردگار خود به آفرینش مادی دست می زند. تصمیماتی که انسان در طراحی یک ساختمان اتخاذ می نماید، و رای برآوردن نیازهای زندگی بین او و ساختمان رابطه ای می آفریند که به این زندگی معنا میدهد.

۲-۱ بیان مسأله:

اهمیت انسان به زیبایی از همان دوران که یکجانشینی و سکونت در یک محل را انتخاب کرد وجود داشته است و تزئین قسمت های مختلف یک بنا به عنوان زمینه ساز بیشترین امکان بروز خلاقیت فردی همیشه همراه انسان بوده است و فقط در دوره های مختلف نوع ارائه و موضوع آن اندکی متفاوت بوده است.

در گذشته میتوان اهمیت بیننده و وضع روحی و قضاوت او در فرآیند ادراک زیبایی را مشاهده نمود هر چند که در برخی دوره ها افول و در برخی دوره ها صعود را شاهد هستیم ولی مسئله اصلی اینجاست که اهمیت به تزئین و زیبایی وجود داشته باشد.

اکنون با نگاهی گذرا به اطراف خود میتوانیم دریابیم که این زیبایی از ساختمانها رخت بر بسته و یا اینکه اگر توجه کمی هم به آن شده در بدترین شکل ممکن خود می باشد.

ما در هر زمانی باید فراموش نکنیم که با نگاه به آینه پشت به جلو برانیم و هنر آنجاست که اعتقادات و باورهای دیرینه را حال پسندانه کنیم و به آن فرم قابل قبول دهیم، فرمی که گذشته از «صورت» پذیرش، بتواند جوابگوی نیازهای روانی و عاطفی، نیز باشد.

به همین دلیل با مروری اجمالی بر آنچه که در گذشته بوده و تاکید بر منازل مسکونی دوره قاجار و اوایل پهلوی تلاش را بر این می گذاریم که با کسب اطلاعات از این دوره سعی در بهتر کردن آنچه در حال حاضر داریم و آنچه که در آینده در پیش رو خواهیم داشت کنیم.

۱-۳ هدف و ضرورت:

طوفان نوگرایی و تکنولوژی و افزایش و ازدحام جمعیت در عصر جدید سبب شده است که انسان به جای خانه های امن و زیبا و الهام بخش دیرین به مجموعه هایی که بی شباهت به قفس پرنندگان نیست پناه برده و به تدریج خاطرات شیرین گذشته را به باد فراموشی سپارد و نسل جدید حتی فرصت بازدید و تماشای محل زندگی پدران خود را نیز نداشته باشد. اگر در امر هر ساختنی بدون نگاه به گذشته و بدون در نظر گرفتن تاثیر کیفیت فضا بر کیفیت فعالیتهای انسانی اعم از مادی و معنوی و همینطور مسئله مهم و حیاتی تاثیر محیط و فضا روان انسان غافل بمانند، ساختمانهایی می سازند که در آن فرسایش جانشین آرامش می گردد. اگر در چهارچوب هر مد یا هر سبک هنری حد و جای پذیرش

نوآوری رعایت و حفظ شود عکس العمل منفی به وجود نمی آید و هنرمند به افراط و تفریط نمی رود مانند معماری امروز ایران که فرم های بی قواره به قالبهای خالی از محتوا دهن کجی می کنند، یعنی طرح نه دیگر پایبند سنتها است و نه آنکه طراح مفهوم مدرن را درک کرده که حد آن را رعایت کند.

۱-۴ فرضیه ها و سوالات اصلی

فرضیه ها:

- به نظر می رسد هر دوره ای با توجه به شرایط حکومتی - جغرافیایی و تا حدودی مردم، معماری و تزئینات خاص خودش را داشته است.

- به نظر می رسد خود انسان تأثیر به سزایی در به کار بردن تزئینات داشته است.

- به نظر می رسد ورود مدرنیسم در فرایند استفاده و عدم استفاده از تزئینات مهم بوده است.

- به نظر می رسد نگاه درست به گذشته و نگرش کامل از آن میتواند حدودی مشکلات حاضر را پیش رو گذارد.

پرسش ها:

- از چه زمانی تزئینات وارد فضای مسکونی شد؟

- زیبایی شناسی در تزئینات چه جایگاهی دارد؟

- آیا تزئینات با دوره های مختلف ارتباط دارد؟

- آیا با آغاز دوران مدرن تغییراتی در تزئینات به وجود آورد؟

- آیا انسان با ویژگیهای خاصش دخالت در به کار بردن تزئینات داشته است؟

۵-۱ روش شناسی تحقیق

نوع تحقیق نظری می باشد و جامعه آماری آن بررسی تمام خانه های دوران قاجار و اوایل پهلوی و تزئینات به کار رفته در آنها می باشد و نحوه انتخاب نمونه ها تعدادی از خانه ها به صورت نمونه گیری احتمالی است. نحوه سنجش و جمع آوری داده ها از طریق فیش برداری - بازدید ازخانه ها و عکاسی - کتاب و اینترنت است و روش تجزیه و تحلیل داده ها کیفی - کدگذاری شده در نهایت توصیفی است.

سازمان میراث فرهنگی، سازمان صنایع دستی و انجمن مهندسين و معماران می توانند نهادهایی باشند که از نتایج تحقیق بهره می برند.

فصل دوم

۱-۲ مروری بر پیشینه معماری و تزئینات وابسته به آن

هنر معماری ایران از پیشینه ای دیرپا برخوردار بوده و ریشه در باورها، اعتقادات و سنت های گذشته مردم ایران دارد.

معمار هنرمند ایرانی با بهره گیری از سابقه درخشان معماری این سرزمین و خلاقیتها و آفرینش های هنری، اعتقادات خود در عرصه جلوه و تجلی هنر، مناسب ترین، موزون ترین و زیباترین بناهای مذهبی و غیرمذهبی را برپا کرده و آن چنان درخشیده است که هیچ فلسفه ای جز فلسفه عشق و ایثار و ایمان توجیه کننده آن نیست.

در عرصه بروز و ارائه فضاها و تزئینات معماری ایران عناصر، اجزا، ترکیبات و نقوشی به چشم می خورد که با در نظر گرفتن و توجه به شرایط منطقه ای و اقلیمی، تداوم، اشتراک و همبستگی خیره کننده ای را متبلور کرده است. گویی در تمام آنها رازی است که نتیجه آن جز حرکت از کثرت به وحدت چیزی نیست. رازی که برخواسته از تفکر واحدی است که نشأت گرفته از ارزشهای اولیه و ارزشهای افزوده شده به آن در طی قرون و اعصار متمادی است.

تاریخ معماری ایران به طور کلی به دو بخش معماری گذشته تا نیم قرن اخیر و معماری جدید از نیم قرن پیش تاکنون تقسیم می شود. این تقسیم به سبب وجوه تمایز و بیگانگی بسیاری است که بین این دو دوره وجود دارد. سنت چند هزار ساله معماری ایران که آکنده از فراز و نشیب ها و گونه گونیهای فراوان است تا اوایل قرن چهاردهم (هجری شمسی) علی رغم تغییرات دارای وجوه اشتراک بسیاری بود. با ورود ناگزیر معماری جدید این سنت چند هزار ساله به هم ریخت و نوعی اغتشاش و آشفتگی جایگزین آن شد.

در معماری گذشته علی رغم فراز و نشیب های بسیار، توجه به اشتراکی مداوم مشهود است. بدین ترتیب که در شهرها و روستاهای ایران تا قرن پیش فرهنگ حاکم بر معماری ایجاب می کرد که حتماً در ساختمان جدید اعم از خانه و مدرسه و مسجد و بازار و آب انبار و غیره از الگوها و قالب های موجود در زمینه تکنیک، مصالح، عملکرد، هندسه و تزئینات و غیره استفاده شود، و حوزه عمل معمار و سازنده بیشتر چگونگی ترکیب عناصر موجود بود تا دستکاری آنها. در چنین فرهنگی کار معمار کاملاً معلوم و نحوه استفاده وی از این الگوها کاملاً مشخص بود. عناصر معماری به کار برده شده در هر بنایی همانند کلمات محاوره ای برای جمله پردازی و یا سرودن شعر احتیاج به تعریف مجدد و تشخیص هویت نداشت.

بدین ترتیب برای هر معمار عناصر کاملاً آشنایی برای طراحی آماده شده بود که با توجه به موقعیت مکانی و توان مالی از آنها استفاده می کرد. پس معماری گذشته هم چون گنجینه ای لایزال از امکانات معمارانه بود که هر معمار با توجه به خلاقیت و دانش و تجربه عملی خود می توانست از آنها بهره برداری کند. به طور خلاصه هنرمندان گذشته ما می دانستند که از چه چیز، چه مقدار و در کجا، استفاده کنند. و بدینسان تداوم فرهنگ معماری حفظ می شد و زنجیره پیوسته فرهنگ ملی از هم نمی گسست.

معماری اروپا نیز تا حدود قرن ۱۹ م به طور کلی روندی مشابه با روند پیش گفته را پیمود. سنت معماری گذشته در همه جا حاکم بود و آشنایی هر معمار با سبک ها و راه و روش معماری گذشته از الزامات اولیه به شمار می رفت.

انقلاب صنعتی، تفکر مدرن و استفاده از مصالح جدید در اروپا تحولی عظیم در معماری ایجاد کرد که نتایج آن تا به امروز نیز مشهود است و به دنبال آن در اوایل قرن ۲۰ نهضت های معماری جدید به همراه نهضت های هنری دیگری متولد شدند که تأثیرات آنها از شرق تا غرب جهان امروز را

درببرگرفت. در ایران نیز با رواج معماری جدید رشته های دیرپای فرهنگ معماری سنتی کاملاً گسسته شد و سیمای شهرهای کشورمان را معماری امروز با روش های معماری جدید خانه، مدرسه، بازار، بیمارستان، ایستگاه، فرودگاه و حتی مسجد ساخته شد. (صارمی، ۱۳۷۶: ۱۳-۱۲)

از نظر تاریخی تغییر در شیوه اندیشیدن معماران و دیگر هنرمندان از زمانی آغاز شد که ارتباط ایران با اروپا به طور مستقیم برقرار شد و پادشاهان و بزرگان قاجار به طور مستمر راهی اروپا شدند. این راهیان غرب به همراه خود نقاشی ها و پارچه ها و موضوعات تزئینی اروپای قرن ۱۸ و ۱۹ را به ایران آوردند.

بدین ترتیب بهره گیری از نقشهای هنر اروپا کم کم در معماری ایران رواج یافت و تزئینات باروک، روکوکو و سبک استیل امپراطوری*، به خانه اشراف و بزرگان راه پیدا کرد و به عنوان هنر نو معرفی شد. این تأثیر کم کم از تزئینات در سطح، پافراتر گذاشت و پلانهای معماری را درببرگرفت. (همان: ۱۴۲)

این روزها گفتن «مرگ بر نهضت تجدد» بسیار متداول است. این در حالی است که این نهضت در تحولات معماری نقش وسیعی داشته و با توسعه افکار اجتماعی-سیاسی صد سال اخیر همگام بوده است. نهضت جدید با الهام از جنبش های اجتماعی و نوع دوستانه قرن نوزدهم میلادی، انقلاب صنعتی و تحولات سیاسی و هنری که به همراه آن ظهور کرد، الگوهای معماری مورد استفاده در طراحی ساختمان ها، محلات مسکونی و زیرساخت های شهری را دگرگون ساخت. این نهضت، فن آوری جدید طراحی ساختمان را معرفی کرده و آن را توسعه داد و شاید مهمتر از آن معماران و

* در سال ۱۸۰۱ دو معمار فرانسوی، پرسیه و فونتن، که معمار تزئینات داخلی قصرهای ناپلئون بودند کتابی با نام مجموعه تزئینات داخلی چاپ کردند و در آن ترسیم های خود به عنوان سبک استیل امپراطوری با سبک ناپلئون یاد می کردند. این کتاب در سالهای بعد فراوان به کار گرفته شد. به نقل از تاریخ معماری مدرن نوشته لئوناردو بنه ولو، ترجمه سیروس باور، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۸.